

ЛІТЕРАТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СОЮЗУ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Анотація. У статті досліджено літературно-просвітницьку діяльність Союзу визволення України у роки Першої світової війни в контексті міжнародних відносин Центрально-Східної Європи 1914-1918 рр., його боротьби за відродження незалежної Української держави.

Ключові слова: літературно-просвітницька робота, Союз визволення України, українізація, соборність, державність.

Самостійність України стала головним гаслом національного руху в Галичині й на Буковині, де українці протягом півтора десятка років перед Першою світовою війною зробили великий поступ у політичному розвитку. Українські послы у сеймі та австро-угорському парламенті, національно-економічні інституції, греко-католицьке духовенство брали діяльну участь у національно-політичному житті. Активізація самостійницьких настроїв у Галичині та Буковині мали значний вплив на розвиток всеукраїнського національно-визвольного руху. [1, с. 338-341]

Перша світова війна стала могутнім каталізатором процесів історичного розвитку. Напередодні війни українці Галичини і Наддніпрянщини зосереджувалися на розв'язанні конкретних національних завдань, які можна було досягти здебільшого легальними засобами, зумовленими реальними можливостями під владою Австро-Угорщини та Росії [2, с. 73].

Для українців війна докорінно змінила національно-політичну ситуацію. Галичани і наддніпрянці проголосили свою лояльність до держав, під пануванням яких вони перебували, що поставило їх у протилежну воюючі сторони. Проте на бік галичан перейшла частина наддніпрянців, що опинилися в еміграції, і яка створила 4 серпня 1914 р. у Львові Союз визволення України (СВУ). Це була безпартійна політична організація наддніпрянців, яка проголосила своїм головним політичним постулатом державну самостійність і соборність України.

Утворення Головної Української Ради, Союзу визволення України, формування легіону Січових Стрільців – ці триєдині чинники, що стали на боці Центрального союзу, були однією цілістю, що кинули виклик царській Росії.

Союз визволення України вважав, що зміцнення Січових Стрільців стане тим політичним чинником для країн Четвертого Союзу, який посилить національні позиції українців. Але для цього необхідне поповнення, яке варто було шукати серед військово-полонених українців російської армії [2, с. 274].

Перебуваючи у Відні СВУ двічі – 10 і 27 жовтня 1914 р. звертався до Міністерства закордонних справ Австро-Угорщини про отримання згоди від військових властей на ведення національно-політичної роботи серед полонених українців. Врешті-решт на-

прикінці жовтня він таку згоду отримав і зразу ж підготував відповідний план роботи [3, с.215].

Завдяки Союзу для полонених українців був відкритий спеціальний табір у містечку Фрайштадт (Верхня Австрія). СВУ розпочав організаційні заходи для українізації цього табору полонених вже у жовтні 1914 р. Із цією метою туди прибули О. Скоропис-Йолтуховський і М. Гаврилко, які здійснили перепис полонених українців, а також встановили контакти з представниками інших національностей та етнічних груп (грузинами, донськими і кубанськими козаками), які прихильно ставилися до національних прагнень українців. Тоді ж М. Гаврилко розпочав розповсюдження серед полонених українських видань (переважно релігійного змісту), причому самі "полонені не конче були вдоволені з цих книжок", звернувшись до представника СВУ з проханням надіслати їм "Кобзар" Т. Шевченка, твори М. Кропивницького та І. Карпенка-Карого, літературу з історії України [4, с. 41].

Дозвіл від австрійської військової влади на українізацію табору СВУ отримав у листопаді 1914 р. Президія СВУ затвердила його статут, в якому, зокрема, зазначалося, що "відділення України можна добитися тільки активним виступом з бронєю (зі зброєю – Н. М.) в руках, і що ця справа потребує жертв, то не кожний спочуваючий годиться до роботи Відділа, а через це і члени Відділа СВУ діляться на дійсних, спочувальників і членів-добродіїв" [3, с. 217].

На перших порах до складу "Відділу Союзу визволення України" увійшов нечисленний гурток свідомих українців (близько 20 осіб), які мали стійкі самостійницькі переконання. Пізніше у складі гуртка виникла група з восьми членів, які були готові зі зброєю в руках виборювати незалежність України. Інші члени відділу вважали пріоритетним напрямком їх діяльності літературно-просвітницьку роботу.

Процес українізації табору на початковому етапі не форсувався, часто він зустрічав опір з боку загалу вояцтва, що пояснювалося як наявністю у свідомості полонених залишків російського патріотизму, так і чорносотенною агітацією проти української визвольної ідеї.

Розуміючи складність ситуації в таборі провід СВУ вирішив активізувати проведення культурно-просвітницької праці серед полонених, і вже у середині грудня 1914 р. відрядив до Фрайштадту В. Сі-

мовича із завданням організувати її систематичне проведення у таборі. Навесні 1915 р. у табір прибув Я. Остапчук разом з о. К. Даниленком, д-ром О. Охримовичем для проведення просвітницької роботи. Щотижнево члени відділу збиралися на загальні збори, на яких налічувалися перспективні плани роботи, обговорювалися нормативні документи, дебатувалися звіти [5, с. 88-89].

У квітні 1915 р. розпочалися систематичні виклади з діапроектором, що стало можливим після приїзду до табору М. Чайківського. Спочатку в таборі відбувалися виклади з географії, природознавства, археології, літератури та ін. Але після придбання фотографічного апарату (кошти для цього надані СВУ), зусиллями полонених була виготовлена значна кількість діапозитивів з історії та географії України, що дозволило розширити тематику цих викладів [6, с. 145]. Водночас члени Просвітнього відділу СВУ поширили свою діяльність на друге відділення табору, де в минулому часто спалахували пошесті хвороби, що унеможливило просвітню роботу.

Зусиллями членів Просвітнього відділу СВУ систематично відбувалися театральні вистави, концерти, доповіді на різні теми, а також відкривалися нові курси.

Улюбленою справою активістів СВУ була організація віч (загальних зборів всіх полонених), де обговорювалися останні політичні й військові події, питання пов'язані з побутом й життям у таборі. Віча, на яких головував колишній посол до Державної ради у Відні, збирали до кількох сотень полонених і були ефективним і дієвим засобом національно-патріотичного виховання полонених [7, с. 119].

Поступово набирала нових рис і характер діяльності співробітників СВУ в таборі, які стали приділяти більшу увагу пропаганді національної ідеї серед полонених. У серпні 1915 р. із полонених у Фрайштадті постав "Політичний" та "Літературний" гуртки, члени якого, спільно з представниками Союзу поновили політичну роботу серед полонених в українському патріотичному дусі. Як зазначалося у "Звіті з діяльності Союзу визволення України серед полонених російської армії української народності" від 4 листопада 1915 р. (підписаного А. Жуком і М. Меленевським), основними формами цієї роботи були "доступні популярні літературні читання", навчання грамоті, випозичання з бібліотеки книжок, плекання народної музики, співу і мистецтва; курси німецької і української мов, літератури та історії, соціальних наук, кооперації, господарства і рільництва; а її метою "пробудження національної свідомості серед полонених, поглиблення культурного рівня, поширення серед них ідеї політичної самостійності української нації, горожанське виховане на основах політичної активності та самодіяльності" [4, с. 47].

Форми роботи активістів фактично залишалися без змін, але їх зміст постійно вдосконалювався та урізноманітнювався. Під час занять з полоненими і табірний актив все частіше обговорював різні політичні проблеми, поступово втягуючи до цього й широкий

загал полонених. Особливо популярними були "масові читання", які щоденно влаштовувалися у спеціальному бараци. Вони відбувалися в двох формах: читання української літератури (вибрані вірші чи оповідання) або проведення популярних лекцій. В останньому випадку пропонувалися такі теми, як українська і загальна історія, становище українців у Росії та Австрії, політичні системи держав світу, географія і природознавство, соціальні проблеми, огляди військового і політичного становища країн світу тощо. В залежності від теми і ситуації в таборі ці заходи СВУ збирали від 300 до трьох тисяч осіб.

У таборі було запроваджено сталий графік проведення різних політичних і літературних заходів: у понеділок, середу й п'ятницю відвідувалися "віча" – загальні збори, де обговорювалися світові й європейські події, становище на фронті, різні аспекти політичного, суспільного й культурного життя України та Росії. У вівторок відбувалися збори членів різних табірних організацій, у четвер і в суботу – "вечори з декламаціями, співами, часом і з музикою", і нарешті в неділю – одна чи дві вистави табірної театру. 7 листопада 1915 р. на чергових зборах Літературно-просвітнього гуртка обговорювалась проблема: "Як має виглядати та демократична держава, за яку ми повинні боротися". У своїй доповіді полонений Почепайло відзначив, що "для того, щоб була демократична держава, треба викинути перше усього царя й всіх його міністрів. Треба добиватися всіх політичних прав [...], щоб державою володів народ". У дискусії взяв участь Я. Остапчук, який підкреслив, що українці "повинні добиватися автономії де б ми не були, чи в Росії, чи Австрії". [8, с. 11]. Також у дискусії взяв участь О. Охримович, який зробив висновок: коли ми хочемо, щоб ми жили власним життям, то ми мусимо домагатись політичних і національних прав" [9, с. 22].

Представники галицької інтелігенції приділяли велику увагу роботі з неграмотними. Для цього у таборі було засновано три бібліотеки: дві для полонених (по кілька тисяч томів кожна) і одна для співробітників Просвітнього відділу СВУ і табірної активу (близько 1000 книжок). Крім того, грамоті полонених щоденно вчили їх товариші з числа народних вчителів, і загалом такий курс збирав по 70-100 слухачів. Ті ж полонені (особливо з числа табірної активу), хто вже мав певний освітній ценз, виявляли велике зацікавлення до вивчення німецької мови, що пояснювалося їх бажанням полегшити собі безпосередній контакт зі службовцями табірної комендатури. Ці курси збирали до 100 учасників, а їх робота завжди зустрічала повне розуміння з боку австрійської військової влади. Для цієї ж групи полонених були організовані курси української мови та історії літератури, що відбувалися тричі на тиждень у присутності переважно 100 осіб. Щоденні курси "соціальних" наук, що включали в себе виклади з історії культури, соціології, політекономії, державного права, націології та історії України -також призначалися для освіченої частини полонених, збираючи від 100 до 300 осіб [4, с. 48-49].

Із натхненням активісти СВУ виступали у складі українського народного хору, що нараховував 170 членів та виступав у супроводі оркестру з 38 музикантів з числа полонених. Як підкреслювалося у "Звіті з діяльності Союзу визволення України серед полонених російської армії української народності", "хор тішить незвичайною любов'ю полонених, а керівник його Є. Турула на кожному кроці відбирає похвали та признання" [4, с. 49]. Регулярно двічі на тиждень хор виступав у таборі, щонеділі співав у церкві та при похоронах полонених, завжди відкликався на визначні події української історії.

Таким чином, співробітникам СВУ у Фрайштадті у 1915 р. вдалося подолати негативне ставлення полонених до української ідеї, а також згуртувати табірний актив, який поступово перебирав до своїх рук його функції, проводячи освітню роботу серед полонених.

Важливим етапом на шляху активізації літературно-просвітньої роботи у Фрайштадті стало ухвалення 1 серпня 1916 р. статуту товариства- "Просвіта" ім. М. Драгоманова, метою якого було "згуртувати в собі й вести всю просвітню роботу в таборі: а) задля національного освідомлення і загальної освіти полонених табору, б) задля виховання майбутніх діячів і учителів для дальшої роботи на російській Україні" [10, с. 22]. З цією метою товариство влаштувало систематичні курси, загальні читання української літератури та виклади з усіх галузей знань, з акцентування на проблемах українознавства. При товаристві "Просвіта" було засновано "Інститут Народного Віча", слухачі якого готували доповіді, виклади й публічні дискусії на національно-історичні, літературні, соціальні-економічні та суспільно-політичні теми, огляди міжнародних подій. Активними референтами цього Інституту були: Я. Остапчук, О. Охримович, Р. Домічевський, О. Скоропис-Йолтуховський, А. Жук, М. Чайковський, П. Карманський, В. Левицький, В. Пачовський, а з полонених – І. Мороз, Ю. Мочульський та І. Лазько [10, с. 33].

Зусиллями вищезгаданих просвітян табору у другій половині 1916-1917 рр. було організоване читання 63 курсів (загалом 5753 лекцій), на яких були присутні 7864 слухачі [11, с. 101]. Наведені цифри підтверджують ту думку, що особливу увагу освітні інституції табору приділяли передусім українознавчим предметам (історія України, українська мова та історія української літератури). Таким чином, з одного боку, просвітні організації цілеспрямовано готували полонених до майбутнього цивільного життя на Батьківщині, а з іншого – виховували з них свідомих громадян вільної України.

Просвітній відділ СВУ ініціював створення видавничого гуртка, який обрав редактором "Розваги" В. Сімовича. Газета мала два основні тематичні напрямки публікацій часопису: "літературно-національно-просвітній" і "суспільно-національно-політичний". Публікації першого напрямку були зорієнтовані на національне виховання полонених та підготовку "кадрів для розбудови національного руху при поверненні на Батьківщину" [12, с. 159-160].

Реалізуючи намічене, докладно висвітлювався процес національно-культурного відродження українського народу, вміщувалися на шпальтах часопису розвідки на історичні, наукові, літературні українознавчі теми, періодично подавалися огляди міжнародних політичних і воєнних подій, друкувалися вірші та оповідання, мемуари, новини з табірної життя. Інші статті висвітлювали політичну платформу СВУ, подавали інформацію з життя українського активу інших таборів військовополонених [13, с. 160-161].

Лідери СВУ високо оцінювали значення періодичної преси у національно-виховній роботі українського осередку у Фрайштадті. Так, у "Звіті з діяльності Союзу визволення України серед полонених української народності" від 4 листопада 1915 р. було відзначено: " Дуже важливим средством в масовій роботі є часопись. Служить вона доповненням загальних читань і лекцій [...]. Часопись ведеться в патріотичнім українським дусі зі спеціальним увзглядненням політичної і культурної історії українського народу і внутрішніх відносин в Росії" [11, с. 154].

Відбулась реорганізація видавничого гуртка у видавничу секцію Літературно-Просвітницького гуртка, членам якого були надані більші повноваження у справі видавництва часопису. У зв'язку з надходженням до редколегії великої кількості цікавих та змістовних статей було вирішено обговорювати ці матеріали на засіданнях редакційного комітету, надавши право авторам зачитувати свої твори на засіданнях комітету та обстоювати їх окремі положення в дискусії. Проте реорганізація на цьому не завершилася: наприкінці червня 1916 р. на базі видавничої секції утворили автономне товариство. [13, с. 167].

Активно велась робота в табірному театрі, який було створено на основі літературно-драматичної (артистичної) секції. Як повідомляв "Вістник СВУ" – "думка заснувати в таборі театр [...], де б полонені змогли розважатися в тяжкі години невільницького життя, а головне, який став би розсадником просвіти й національної свідомості між полоненими" виникла ще на початку 1915 р., коли зусиллями українського активу табору було підготовлено до вистави "Суєту" І. Тобілевича (Карпенка-Карого) і "Нахмарило" Б. Грінченка. Однак, через відсутність у трупі фахових артистів, відповідного помешкання, обладнання сцени й декорацій – ці спроби зазнали цілковитої невдачі [7, 126].

Проте це не зупинило аматорів-артистів, які відновили свою діяльність 14 вересня 1915 р., коли у таборі була заснована артистична секція Літературно-просвітнього гуртка, що об'єднала близько 20 осіб. У ній згуртувалися ті полонені, які раніше працювали на сцені, та любителі театрального мистецтва, які вирішили "тут за дротами зі сцени розбуджувати приспану національну свідомість своїх братів-українців. Вони мріяли над тим, якби в сіру й нудну буденщину таборового життя, внести промінь світла, надії, мистецької розради та відвести очі своїх земляків від невідрадної, суворой дійсности в полоні" [7, с. 129]. Секцію очолила управа, до складу якої крім полонених увійшли два члени Просвітнього

відділу СВУ, а її головою було обрано колишнього артиста театру М. Садовського – Д. Щербину. Дієву допомогу артистичній секції надав член Просвітнього відділу СВУ Є. Турула, якому вдалося домовитися з австрійською комендатурою про надання секції відповідного приміщення.

У грудні 1915 р. в одному з найбільших бараків табору, розрахованому на 1500 чоловік, було споруджено сцену. А на різдвяні свята на початку 1915 р. у Фрайштадті відбулася перша вистава театру на одну дію "Як ковбаса та чарка – минеться сварка" М. Старицького [12, с. 175].

Завдяки фінансовій допомозі з боку СВУ, табірної комендатури, товариства "Власна поміч" і деяких приватних осіб, театру вдалося активізувати свою діяльність. За весь час існування табору здійснено постановку 46 п'єс (вистав відбулося 134, оскільки багато п'єс за бажанням полонених виставлялися двічі й більше). У його репертуарі були переважно п'єси українських драматургів, зокрема "Бурлака" І. Тобілевича, "Украдене щастя" І. Франка, "Невільник" М. Кропивницького, "Піймав облизня" Колесниченка, "Ой не ходи Грицю на вечорниці" М. Старицького та інші. Члени Драматичного товариства ім. І. Котляревського (саме так перейменували в 1916 р. драматичну секцію) прагнули відтворити на сцені

не тільки фольклорний побут, а й "показати історію боротьби українського народу з татарами, турками, поляками і москалями за свою незалежну державу, а також [...] відновити і продовжувати боротьбу наших славних предків за соціальне й національне визволення українського народу" [7, с. 13].

Відбулися загальні збори (віча) полонених 12 серпня 1916 р. про створення "Української Громади" – установи, яка об'єднувала й координувала всю табірну працю, а також здійснювала нагляд за діяльністю всіх табірних організацій та їх членів. У її статуті підкреслювалося, що вона "має на меті зцентралізувати всю таборову роботу, давати їй напрямні та рівночасно вести контроль над цілою системою всіх таборових організацій та їх членів. Після цього всі наявні секції, в тому числі й "Літературно-Просвітній Гурток", перетворюються в окремі самостійні, статутні товариства з окремими назвами і стають членами "Української громади", як також утворюються з її відома нові організації в таборі" [14, с. 54].

Таким чином, літературно-просвітницька та національно-виховна робота у Фрайштадтському таборі серед військовополонених російської армії сприяла формуванню їхньої національної ідентичності та високої політичної свідомості, поширенню ідеї національної державності та соборності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Історія України: нове бачення. У двох томах. Т.1. – К., 1995. – 360 с.
2. Патер І.Г. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Львів. Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2000. – 346 с.
3. Романюк М., Крупський І. До історії встановлення української таборової преси (1915-1917) // Третій Міжнародний конгрес українців. Історія. Ч 2. – Харків, 1996. – 254 с.
4. Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). – К., 1999. – 296 с.
5. Сімович В. Початки національно-просвітньої праці серед полонених українців у таборі Фрайштадт // Союз визволення України 1914-1918 рр. у Відні. – Нью-Йорк, 1979. – С. 83-94.
6. Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія Української державності. – Львів, 1995. – 246 с.
7. Мороз В. Україна у двадцятому столітті. – Тернопіль, 1997. – 221 с.
8. Корольов Б.І., Михальський І.С. Союз визволення України (1914-1918) // До історії та діяльності. – Луганськ, 1996. – 43 с.
9. Охримович Ю. Розвиток національно-політичної думки (Від початку ХІХ століття до Михайла Драгоманова). Львів-Київ, 1922. – 120 с.
10. Головченко В. Від «Самостійної України» до «Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ. – Харків, 1996 – 221 с.
11. Дубрівський П. Культурно-просвітня робота в таборі Фрайштадт // Союз визволення України у Відні (191918). – Нью-Йорк, 1979. – С. 99-155.
12. Даниленко К. Драматичне т-во ім. Івана Котляревського // Союз визволення України у Відні (1914-1918). – Нью-Йорк, 1979. – С. 175-197.
13. Даниленко К. Драматичне т-во ім. Івана Франка // Союз визволення України у Відні (1914-1918). – Нью-Йорк, 1979. – С. 157-174.
14. Ісаєвич Я. Україна давня і нова. – Львів, 1996. – 336 с.

Natalia Malets

Literary and educational activities of the Union of Liberation of Ukraine in the years of the First world war

Annotation. The article explored the literary-educational activity of the Union of Liberation of Ukraine (Sojus Vyzvolennia Ukrainy, SVU) in the years of the First world war in the context of international relations East Central Europe 1914-1918, it launched political and propagandistic actions aimed at the rebirth of the Ukrainian independent state.

Key words: literary- educational work, the Union of Liberation of Ukraine, ukrainization, collegiality, statehood.

Одержано 26.05.2014 р.